

Maria Szymańska

Wiersze o treści społeczno-politycznej okresu stanisławowskiego w rękopisach znajdujących się w bibliotekach wielkopolskich

Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
Biblioteka 7/66, 78-101

1968

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Maria S z y m a ń s k a

WIERSZE O TREŚCI SPOŁECZNO-POLITYCZNEJ
OKRESU STANISŁAWOWSKIEGO
W RĘKOPIŚCACH ZNAJDUJĄCYCH SIĘ W BIBLIOTEKACH WIELKOPOLSKICH

Literatura polityczna jest licznie reprezentowana w zbiorach bibliotek wielkopolskich¹. Są to większe utwory, jak broszury polityczno-polemiczne, utwory dramatyczne, z drobniejszych form literackich wymienić należy dialogi wierszem i prozą, wiersze, pieśni, fraszki, zagadki, bajki. Niektóre utwory cieszyły się dużą popularnością i były tak gorliwie przepisywane, że znajdujemy je w wielu zbiorach domowych, często w różnych redakcjach i wariantach, rojące się od błędów przepisywaczy. Czasem są to odpisy z druków, ale częściej były to utwory krążące wtedy tylko w odpisach. Najwięcej mamy oczywiście utworów z okresów walk politycznych, które powodowały wzrost twórczości satyryczno-politycznej i żywsze krążenie odpisów. Szczególnie zaznacza się to w czasie konfederacji barskiej i w okresie sejmu czteroletniego oraz w czasie bezkrólewia, kiedy kampania wyborcza rozgrywała się także przy pomocy dobrze wyostrzonego pióra. Nie jest to lite-

ratura wysokiego lotu. Bardziej chodzi tu o celność argumentu niż o wartości literackie. To jest może jednym z powodów, że tych utworów nie drukowano. Dla wielu z nich nie da się ustalić autorstwa, nawet te których autorami byli znani pisarze krążyły jako utwory anonimowe. Ostrze satyry jest zbyt wyraźnie skierowane przeciw osobom wymienianym z nazwiska, inicjałów albo pod bardzo przejrzyście aluzjami. Zarzuty natomiast są czynione nie aluzyjnie, a przeciwnie, bardzo dokładnie wymienia się zdrady, przekupstwa, opisuje sytuacje kompromitujące politycznie czy obyczajowo. Zachowanie anonimowości autora było więc jak najbardziej uzasadnione.

Niestety zbiory tych utworów, przeróżne manualiki, silvae rerum, konnotacje rzadko mają znaki własnościowe (niekiedy inicjały trudne do rozszyfrowania, gdy chodzi o drobną szlachtę) i tylko na podstawie treści utworów i ich doboru można ogólnie scharakteryzować środowisko. Na ogół są to przedstawiciele średniej szlachty, rzadko kasztelanowie czy wyżsi duchowni. Rodzaje literackie spotykane w tych zbiorach są oczywiście te same. Wiersze, bajki, mowy, komedie, epigramaty mieszają się wzajemnie, a poszczególne utwory powtarzają się w różnych silvaeh, następując po sobie czasem w tej samej kolejności, choć pod innymi tytułami, tak że przy identyfikowaniu utworów trzeba się posługiwać incipitami, obejmującymi przynajmniej pierwszy wiersz tekstu.

Odrębne jednostki, występujące na ogół samodzielnie, nie mieszane z pomniejszych utworami, stanowią broszury poli-

tyczne. Nie ma tych odpisów zbyt wiele. Utwory były drukowane, łatwo dostępne i przepisywanie tych dosyć znacznych objętościowo tekstów nie było zbyt częste. Wyjątek stanowi St. Leszczyński "Głos wolny wolność ubezpieczający", który krążył w odpisach zanim został wydrukowany w roku 1749. Odpisy noszą datę 1733 roku. Znajdujemy je w kilku egzemplarzach². Różnią się one nieco od tekstu drukowanego. Na egzemplarzu BUP zostały naniesione poprawki według druku. W dwu wypadkach dzieło Leszczyńskiego występuje jako współoprawne z utworami Aleksandra Jabłonowskiego. W egzemplarzu BUP jest to tekst "Ustawy i zdania przeciwko wynikającym w sercu zarazom"³. W egzemplarzu Racz. jest to "Szkrapuł bez szkrapułu w Polsce". Kodeks ten był własnością Stefana Garczyńskiego, wówczas kasztelana gnieźnieńskiego, późniejszego autora "Anatomii Rzeczypospolitej Polskiej".

Z późniejszego okresu znajdujemy: St. Staszica "Prze strogi dla Polski" w tekście identycznym z drukowanym⁴; Józefa Zajączka "Historię rewolucji polskiej w r. 1794"⁵, to samo po francusku⁶ oraz "List anonima o poprawie rządu Rzeczypospolitej"⁷.

Spokojny ton pism politycznych nie wszystkich zadowalał. Anonimowi autorzy woleli wyrażać się w formach literackich, pozwalających na większą swobodę wyrażania się. Występują w naszych zbiorach 3 utwory napisane w formie komedii. Najczęściej spotykamy (sześć przekazów) "Perekińczyka"⁸. Teksty różnią się między sobą nieznacznie, w niektórych opuszczono lub złagodzone wyrażenia

zbyt jaskrawe. Utwór pozostał anonimowy, mimo że sporo literatury narosło wokół zagadnienia jego autorstwa.

Drugim utworem tego typu jest "Tragedya-comico w aktach siedmiu" zatytułowana "Wolność obarczona, cnota ucieknięta" ⁹. W tym utworze powtarzają się nazwiska osób występujących w "Perekińczyku": Perekińczyk - prymas Podolski, Przemocki - poseł Repnin, Dobromyślski - biskup krakowski, Sołtyk, Żwawecki - biskup kijowski Załuski, Odstępki - woj. wileński Radziwiłł, Szczerzecki - woj. krakowski Rzewuski, Obroński - starosta dolnicki Rzewuski, syn wojewody, Wykonywalski - pułk. Józef Igelstrom, Zausznikowski - podskarbi koronny Wessel. Ponadto w "Wolności obarczonej" występuje kilka innych osobistości pod aluzyjnymi nazwiskami: Wielkomyślski - kanclerz Zamojski, Mocnowierski - podczaszy kor. Czacki, Obłudnicki - biskup kujawski Ostrowski, Umizgalski - biskup inflancki Gedroyć. Dramatis personae są podzielone na dwa obozy, które kopista zaznaczył w rękopisie nawiasem klamrowym. Jeden obóz jest nazwany: Ministrowie despoty świeccy i duchowni, a drugi: senatorowie, ministrowie, posłowie ducha patriotycznego. W ten sposób twórca silvy sklasyfikował sobie poszczególne osoby. Utwór jest jakby dalszym ciągiem "Perekińczyka". Przygotowane w pierwszym utworze porwanie biskupów, w "Wolności obarczonej" zostało już dokonane. Omawiana "tragedya-comico" występuje w rękopisach wielkopolskich tylko w jednym przekazie, mimo że utwór ten bywał często odpisywany, jak to wynika z materiałów zebranych przez J. Nowaka-Dłużewskiego ¹⁰.

Formę dramatu ma także utwór Karola Surowieckiego: "Pyton lipsko-warszawski diabeł"¹¹. Odpis identyczny z tekstem drukowanym w roku 1792.

Lubianą formą literacką były rozmowy i dialogi. Kwestia polemiczna bywała podzielona, niekiedy dość sztucznie, pomiędzy dwie lub więcej osób. Robi to czasem wrażenie szkolnych wypracowań, ale też takie jest pewnie ich pochodzenie. W szkołach uczono młodzież prowadzenia dysput i popisy na koniec roku szkolnego odbywały się często w tej formie. Najłatwiej więc było niewprawnemu literatowi wypowiedzieć się w dialogu.

Wiele utworów z czasów konfederacji barskiej napisano w formie dialogów. Powtarzają się po parę razy w rękopisach wielkopolskich, ale jak wynika z porównania choćby ze zbiorem wydanym przez K.Kolbuszewskiego¹² są rozsiane po wszystkich bibliotekach. Co prawda różnice między poszczególnymi przekazami są dosyć znaczne, tekst w naszych rękopisach bywa często pełniejszy niż u Kolbuszewskiego, nawet jeżeli pominiemy się obscoena nie nadające się do druku. To samo dotyczy literatury satyrycznej z czasów sejmu czteroletniego i Targowicy. Dialogi i rozmowy występują w formie wierszowanej albo bywały pisane prozą. Z tych ostatnich bardzo popularne były "Rozmowy umarłych Polaków" powstałe w początku XVII wieku ale chętnie przepisywane później i uzupełnione aktualnymi "Rozmowami". Najczęściej występują rozmowy Jana III z Jeremim Wiśniowieckim i Wyżgi z Radziejowskim¹³, w niektórych rękopisach występuje "Rozmowa trze-

cia imć Pana Samuela Zborowskiego w więzieniu z imć Panem Zamoyskim ... anno 1584"¹⁴ oraz dwie znacznie późniejsze: "Rozmowa między Sołtykiem biskupem krakowskim i Garnyszem podkanclerzym kor. 1790" i "Rozmowa między Sołtykiem biskupem krak. i Dekertem prezydentem miasta Starej Warszawy ... roku 1790"¹⁵.

Przerabiano i aktualizowano również dialogi: "Consilium medicum nad słabością Króla Jmci Polskiego Augusta III"¹⁶, który występuje również pt. "Rada Lekarska cesarzów, królów, książąt w postaci doktorów na nagłe zapadnięcie zdrowia Króla Jmci ... w roku 1768"¹⁷. Początek obydwu tekstów jest podobny, ale przy zmienionych warunkach politycznych ostatecznie consilium czy rada jest dostosowana do okoliczności. Tekst z okresu konfederacji barskiej jest obszerniejszy i "Rzeczpospolita skonfederowana przy wierze prawach starych i wolności" daje długą receptę leków, przestrzegając przed ufnością do "apteki petersburskiej".

Konfederacji barskiej dotyczą: "Rozmowa księdza prymasa Podoskiego z księdzem Przedwojewskim suffraganem, exkapucynem wkrótce po konsekracji tegoż"¹⁸, "Dyskurs polityczny próżnowanie zdobiący JW Pana Kadeta Szkoły Rycerskiej z JW Konwiktozem ex Collegio Nobilium Scholarum Piarum o maksymach politycznych ... w Warszawie 20 VIII 1763 prowadzony"¹⁹, "Światła prawdy przyjacielowi i powinowatemu rozświecone od konfederata barskiego r. 1769"²⁰, "Doktor paryżski nieomylnie defekta monarchów poznawający, przybyły w roku 1773"²¹. Jeden z dialogowanych utworów dotyczy

wyraźnie stosunków wielkopolskich. Jest to "Opisanie rozdzielonych obrad sejmiku średzkiego na sejmiku przedkonwokacyjnym, po szczęśliwej koronacji kombinacja"²². Popularne były również dialogi polityczne: "Rozmowa dwóch przyjaciół, Jenerał pruski quandam polak rozmawia z szlachcicem polskim"²³, "Geniusz pruski o swych triumfach z satyrem polskim rozmawia"²⁴, "Rozmowa kawalera saskiego z senatorem polskim"²⁵, "Monarchów rozmowa"²⁶, "Oda w której wolność z płaczem rozmawia i narzeka stanąwszy w senacie"²⁷, "Rozmowa szlachcica z ministrem o sejmie"²⁸, "Potyczka Polaka z Francuzem"²⁹. Obydwa ostatnie utwory znajdują się w zbiorach opisanych przez J.Studnicką³⁰. W tej grupie dialogów wierszowanych zwracają uwagę dwa, które powstały z pewnością w Wielkopolsce. Anonimowy autor wykazuje dużą znajomość stosunków, topografii, a także plotek krążących wokół nielubianych osobistości. Obydwa utwory znajdują się w zbiorze zatytułowanym "Manuskrypta ciekawe z innych zbierane przez I.W. roku Pańskiego 1776", zawierającym głównie wiersze znane z innych odpisów. Pierwszy utwór jest zatytułowany: "Szumicki z Nabożnickim szedłszy się w Poznaniu, takie z sobą rozmowy czynią w przywitaniu"³¹. Rozmówcy, szukający intratnych dzierżaw u zamożnej szlachty, informują się wzajemnie nie bez satysfakcji, o kłopotach majątkowych i politycznych swych możniejszych braci. Drugi dialog to "Zaczętych bardzo ludnie redut opisanie przez pewnego rycerza, który w sam czas na nie przybył a gorliwością wiary przerażonym będąc, składa

te wiersze na pochwałę onym³². Autor satyry występuje przeciw balom i tańcom w chwili gdy się "wolność wali".

Najbardziej rozpowszechnione w odpisach były mniejsze objętościowo utwory satyryczne. Zbiory wierszy oraz miscellanea zawierają sporo utworów wierszowanych różnego rodzaju: od epigramatów, fraszek, erotyków, bajek, satyr obyczajowych, panegiryków do satyry politycznej i paszkwilu. Największe zainteresowanie badaczy wzbudzały utwory o treści satyryczno-politycznej, które pomimo że straciły swoją aktualność i pomimo rażącej nasze przyzwyczajenia formy, tak świetnie oddają nastrój chwili, że stanowią nieoceniony materiał uzupełniający dla znacznie gładszych mów, broszur polemicznych, nie mówiąc już o oficjalnych źródłach. Narosła wokół nich obfita literatura. Większość tych utworów publikowano, ale co pewien czas ujawniają się nowe, dotąd nieznanne teksty.

Ich rozbiór historyczny i literacki był przedmiotem wielu rozpraw i artykułów³³. Nie zmienia to jednak zasadniczo obrazu literatury, jaki mogliśmy sobie utworzyć na podstawie dotychczas dostępnych materiałów. Szczegółowa charakterystyka jest więc chyba zbędna. Jednak wobec mnogości tych wierszy, występujących w rękopisach anonimowo i pod różnymi nieustalonymi tytułami, wydaje się potrzebne zestawienie ich według incipitów, obejmujących co najmniej pierwszy wiersz tekstu. Ułatwi to szybką identyfikację utworu, pozwoli na wyłowienie z masy utworów anonimowych wiersze, których autorstwo zostało już ustalone.

W silwach wielkopolskich znajduje się z górą 50 wierszy Zabłockiego³⁴, tyleż Trembeckiego, Węgierskiego, Narusze-
wicza, Niemcewicza i in. Anonimowych utworów jest około 200. Porównanie tekstów rękopiśmiennych z drukowanymi wykazuje pewne odchylenia, na ogół rękopisy mają tekst pełniejszy, bez opuszczeń wymaganych przez cenzurę obyczajową. W jednym z rękopisów znajdujemy najpełniejszy chyba w zbiorach polskich korpus "Zagadek i odpowiedzi na nie, zamykające charaktery lub intrygi biskupów, wojewodów, kasztelanów, ministrów, posłów i niektórych kobiet, in publicum wydane"³⁵. Zbiór obejmuje 115 zagadek, charakteryzujących bardzo dosadnie poszczególne osobistości.

Oryginalną formą i bogatą treścią wyróżnia się w tej grupie utwór pt. "Wiersz polityczny do prywatnych osób pod tytułem Antoni Strzelbicki kat krakowski ścięty. Powieść prawdziwa"³⁶. Powieść opisuje w 4 pieśniach autentyczny proces kata krakowskiego z wyraźnymi aluzjami do procesu sejmowego wytoczonego Ksaweremu Branickiemu. W zbiorach wielkopolskich znajdujemy kilka przekazów tego dosyć popularnego pamfletu³⁷.

Satyre obyczajową reprezentuje mniejsza liczba utworów. Autorstwo ich nie kompromitowało politycznie, można je było swobodnie drukować, toteż przepisywano je rzadziej, ale również zwykle bez podania autora. W tej grupie utworów nie znajdujemy wierszy charakteryzujących środowisko wielkopolskie.

W wielu zbiorach znajdujemy bajki. Zawierają one aluzje tak obyczajowe jak i polityczne. Dzięki tym cechom,

jak i dzięki swej formie zwartej i lakonicznej, cieszyły się dużą popularnością. Przeważnie spotykamy bajki znanych poetów, łatwe stosunkowo do zidentyfikowania. Anonimowe trafiają się rzadziej. Bajką o wyraźnej wymowie politycznej jest "Bajka z okoliczności wszczętego sporu o imię władzy wojskowej pod tytułem mąż i żona"³⁸ nieznanego autora, występującego z napaścią na króla w związku z jego polityką w stosunku do aukcji wojska. Niektóre bajki miały tytuły zawierające aluzje polityczne: "O pszczołach Polaków znaczących" (Kórn.1015), "Tchórze" "Bajka naganiająca uchwałę sukcesją tronu polskiego" (Kórn.508).

Do literatury politycznej należy też grupa wierszy o treści patriotycznej. Utwory te chętnie przepisywano, krążyły żywo wśród patriotycznie nastrojonej części społeczeństwa. Wiele z nich wydali drukiem K.Kolbuszewski³⁹, Wł.Włoch⁴⁰, J.Nowak⁴¹, J.Kott⁴², W.Wiewiórowa⁴³, ale pozostaje sporo tekstów nieznanych. Nie są to utwory wybitne, ich forma literacka jest słaba, a treść ideowa niezbyt bogata. Nie warto ich może drukować, na użytek badacza epoki powinna wystarczyć inwentaryzacja.

W zestawieniach literatury stanisławowskiej nie może zabraknąć utworów Molskiego. Znalazły się one oczywiście w zbiorach wielkopolskich. "Stanislaida" i "Uwagi nad panowaniem Stanisława Augusta"⁴⁴ znajdują się w kilku odpisach, ale utworem wartościowym i interesującym jest satyra-odezwa zatytułowana "Młodzież do dobrych Polek 1792"⁴⁵.

Wartość literacka utworów omawianych tutaj jest bardzo różna, pisali je równie często pisarze tej

miary co Trembecki, Zabłocki, Niemcewicz czy Krasicki jak i przypadkowi, anonimowi autorzy, którym wydarzenia dnia nasunęły tematy do zjadliwych wierszy. Niektórzy badacze, zwłaszcza dawniejsi, pomijają w swych omówieniach utwory najsłabsze literacko. W moich zestawieniach ujmuję je, traktując tę twórczość jako zjawisko o charakterze publicystycznym, a nie tylko literackim. Wartość jej polega nie tyle na walorach artystycznych, ale na uchwyceniu reakcji opinii pewnych grup społeczeństwa na wydarzenia dnia.

W miscellaneach i silwach XVIII-wiecznych odnajdujemy te same utwory, które są wykazywane w innych zbiorach krajowych. Bardzo charakterystyczny jest przykład rękopisu zatytułowanego "Wiersze różne i satyry w czasie walnego sejmku pod konfederacją od roku 1788 przez lat dwa agitującego, z różnych okoliczności in publicum wydane roku 1790 zebrane", które znamy już tylko z Katalogu rękopisów polskich (poezyj) ... znajdujących się obecnie w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie, sporządzonego przez J.Kozłowską-Studnicką. Rękopis zawiera 91 utworów, wymienionych w kolejności występowania w rękopisie, z podaniem incipitu. Prawie wszystkie utwory tego rękopisu powtarzają się w rękopisie Biblioteki Uniwersyteckiej (sygn.2103) pt. "Wiersze i satyry od początku sejmku agitującego się w Warszawie w roku 1789, 1790 i 1791 zebrane".

Również niektóre rękopisy Biblioteki Kórnickiej mają podobne tytuły i wykazują tę samą treść:

BK 494 - Wiersze różne i satyry od początku teraźniejszego sejmku do r.1790 ciągnące się in publicum wydane.

BK 507 - Wiersze i satyry z okoliczności teraźniejszych in publicum wydano 1789.

BK 521 - Wiersze i satyry ciekawe w czasie sejmku 1789, 1790 i 1791 in publicum wydane.

Utwory w tych podobnie zatytułowanych zbiorach nie występują w nich w tej samej kolejności, są przemieszane z utworami lirycznymi, nie są kopiami powielonymi według tego samego wzoru. Mimo to robią wrażenie, że były "redagowane" przez kogoś, komu zależało na rozpowszechnieniu wierszy na pewne tematy polityczne. To skłoniło E.Rabowicza do wyrażenia przypuszczeń, że istniały pracowni kopistów zajmujących się powielaniem tekstów, które z różnych względów nie mogły być drukowane. Sądził, że można ich umiejscowić w kręgu Kuźnicy kołłątajowskiej⁴⁶. Mimo że dużo przemawia za tym przypuszczeniem⁴⁷, jest też szereg argumentów przeciw. Przede wszystkim nie tylko utwory z okresu stanisławowskiego powtarzają się regularnie w wielu zbiorach, tak samo były rozpowszechnione wiersze ulotne z okresów wcześniejszych, notuje je "Bibliografia staropolskiej okolicznościowej poezji politycznej" J.Nowaka-Dłużewskiego. Ponadto tak samo często powtarzają się w silwach utwory liryczne, fraszki, bajki, których druku nie zabraniała cenzura ani polityczna, ani obyczajowa. We wstępie do niektórych zbiorów, twórca ich przyznaje się, że

przepisał sobie różne ciekawe wiersze i wyznaje, że również swoje własne utwory włączył do manualiku. Zaznaczając je specjalnym znakiem poleca je względem czytelnika. Podaję dla przykładu:

- Manuskrypta ciekawe z innych zbierane przez J.W.
 Roku pańskiego 1776 - - - - - BUP 67 t.1-2
- Zebranie rymów w różnych okolicznościach przez
 S.A. z P.M.P.P.L. i L. w Roku 1777. Tomik
 dziesiąty - - - - - BUP 63
- Zbiór wierszy w czasie Sejmu Konstytucyjnego
 w czasie Targowicy i Sejmu Grodzieńskiego
 ostatniego pisanych, - - - (t.II) BUP 69
- Konnotacya listów, mów, wierszów europejskich
 państw i różnych ciekawości przez X.Leona Mo-
 rawskiego, gnieźn. i pozn. archidiakona ...
- Liber sextus - - - - - BUP 272 z II
 połowy XVIII w.
- Manualik różnych wierszyów roku 1785 - PTPN 151.

Wymienione powyżej zbiory są wyraźnie pochodzenia wielkopolskiego, zawierają poza utworami dotyczącymi wypadków politycznych o znaczeniu ogólnokrajowym, szereg utworów dotyczących rodzin wielkopolskich, czy wypadków rozgrywających się w Poznaniu lub w Wielkopolsce.

Nie wykluczając możliwości "wydań rękopiśmiennych" musimy również przyjąć, że wiele zbiorów powstało z inicjatywy zbieracza, który sibi et amicis kopiował różne mate-

riały. Każdy taki zbiorek wymaga właściwie osobnej charakterystyki, monograficznego opracowania, którego należy oczekiwać głównie od bibliotekarza opracowującego rękopisy z tej epoki. Upodobania właściciela odbijały się na zawartości zbioru. Są zbiory, które zawierają głównie wiersze patriotyczne, satyrę niezbyt radykalną, w innych natomiast przeważają wiersze o bardzo ostrym wydźwięku satyrycznym, często wulgarne, nie cofające się przed obscenami. Nie wszystkie takie zbiory zachowały się w całości. Zdarzają się wyrwane kartki, zasmarowane atramentem strofki i tylko ze spisu rzeczy dowiadujemy się, jakie utwory usunął domorosły cenzor. Teksty utworów różnią się czasem znacznie między sobą. Przed wydaniem należy więc sprawdzać możliwie wszystkie teksty. Tytuły utworów nadawane im czasem przez twórcę silwy mogą pomóc w należyтым datowaniu. Bardzo charakterystyczny jest jeden ze zbiorów wierszy nie mający karty tytułowej, zaopatrzony jedynie w tytuł na grzbiecie oprawy: "Rękopism wierszy polskich"⁴⁸. Zawiera około 240 wierszy różnego rodzaju, sporo satyrycznych i paszkwilów, ale też są tam wiersze liryczne, sielanki, tłumaczenia obcych autorów tak klasycznych jak i współczesnych francuskich, włoskich i angielskich. Pisany do połowy jedną ręką, kontynuowany przez inną osobę, posiada "Rejestr materyi w tym manuskrypcie będących, sporządzony przez następnego właściciela". Spis obejmuje również te utwory, które zostały wyrwane lub zamazane.

Zestawienie wierszy treści społeczno-politycznej
okresu stanisławowskiego,
znajdujących się w bibliotekach wielkopolskich

W rękopisach bibliotek wielkopolskich zebrałam ponad 500 utworów. Jest to już liczba nie dająca się ogarnąć pamięcią i wymagająca uporządkowania, które by ułatwiło korzystanie z tego materiału, umożliwiło szybkie dotarcie do tekstu. Utwory te noszą tytuły nie zawsze nadane przez autora, ale często przez zbieracza-kopistę, stąd te same teksty noszą odmienne tytuły w rozmaitych zbiorach. Tytuły bywały długie - wyjaśniały bowiem okoliczności powstania utworu albo tłumaczyły aluzje w nim zawarte. Wobec licznych wariantów tytułów, nie mogą one stanowić elementu porządkującego utwory. Utwory występują w zbiorach przeważnie anonimowo, wobec tego odpada jako element identyfikacyjny nazwisko autora utworu. Stosunkowo najmniejszym zmianom podlegał początek utworu i dlatego najlepiej przyjmując go za podstawę układu alfabetycznego, według którego ułożono zebrane utwory.

Alfabetyczny układ incipitów jest najdogodniejszy o ile chodzi o szybkie dotarcie do tekstu z jego wariantami. Incipit obejmuje (z nielicznymi wyjątkami) pierwszy wiersz utworu, w brzmieniu takim, jakie znajduje się w rękopisie. W następnej rubryce podano autora i tytuł utworu, przy czym te dwa elementy nie są równorzędne. Utwory w przeważającej liczbie były przepisywane bez podania autora - nie wiadomo czy przepisujący znał nazwisko autora. Autor-

stwo stwierdzałam na podstawie wydań krytycznych czy opracowań monograficznych.^{48a}

Tytuły utworów podawałam według tekstu rękopiśmiennego, uważając, że są bardziej charakterystyczne - oddające emocjonalny stosunek ówczesnego odbiorcy - niż tytuł według kanonu ustalonego w wydaniach krytycznych.

Ostatnia rubryka obejmuje sygnatury rękopisów wraz z siglami odpowiednich bibliotek, strony albo karty, na których znajduje się utwór. Po sygnaturze podano skróconą notatkę bibliograficzną (pełny wykaz odnośnej literatury podaję poniżej). Cytuję niekiedy kilka wydań tego samego utworu, ze względu na przypisy różnych wydawców, polemikę dotyczącą autorstwa czy genezy utworu. Nie cytuję wydań utworów Krasickiego, Naruszewicza, Książnina, Trembeckiego i Węgierskiego łatwych do odszukania i których autorstwo jest niewątpliwe. W wypadkach spornego autorstwa cytuję odpowiednią literaturę. Natomiast podaję wydania wierszy Zabłockiego, z uwagi na to, że jego anonimowo rozpowszechniane utwory - należące do najostrzejszych w tym zbiorze - często były przypisywane innym autorom, a Erzepki w swym wydaniu Pism Zabłockiego wyjaśnia sprawę autorstwa wielu utworów i dlatego jego wydanie cytuję dla ułatwienia ewentualnych poszukiwań.

Przy wielu utworach - około 100 - podałam odsyłacz do katalogu Kozłowskiej-Studnickiej, do pozycji nr 11 noszącej tytuł "Wiersze różne i satyry w czasie walnego sejmku pod konfederacją od roku 1788 przez lat dwa agitującego

z różnych okoliczności in publicum wydane, roku 1790 zebrane". Rękopis ten ma tak podobną zawartość do niektórych rękopisów tutaj rozpisanych, że nie mogłam się oprzeć chęci skonfrontowania go z zebrany materiałem. Tak charakterystyczna jest zbieżność zawartości, że trudno się oprzeć wrażeniu, że pochodzą z jednego źródła.

Nie podaję zasadniczo, czy zanotowany przeze mnie tekst różni się od tekstu drukowanego, czy poszczególne odpisy różnią się między sobą. Różnice między poszczególnymi odpisami są niekiedy bardzo duże, a tekst drukowany jest przeważnie uboższy, opuszczano zbyt drastyczne zwroty albo zastępowano wyrażeniami łagodniejszymi. Śledzenie wariantów tekstu wymaga osobnych badań, które tutaj zebrany materiał może ułatwić.

Na wstępie podaję pozycje bibliograficzne, które w skrócie są cytowane poniżej w uwagach bibliograficznych.

Nawet proste zinwentaryzowanie tekstów, przynosi widoczny pożytek i prowadzi do korektur. Przytoczę tu jako przykład charakterystyczną pomyłkę dwóch wydawców, którym z pewnością nie można zarzucić braku kompetencji, czy rozeznania w materiale. Mianowicie J. Nowak w "Poezji powstania kościuszkowskiego"⁴⁹ zamieścił jako utwór anonimowy zatytułowany "Piosnka Kościuszki" wiersz Krasickiego noszący tytuł "Hymn do Boga", a zaczynający się od słów: Do Ciebie Panię wnosim nasze prośby ... Wiersz ten znajduje się również wśród tekstów w naszych zbiorach. R. Kaleta w przeglądzie zatytułowanym "Stan badań nad polską

poezją polityczną z lat 1788-95"⁵⁰ wspomina to przeoczenie Nowaka i uzupełnia, że "Hymn do Boga" nie jest utworem anonimowym, ale znanym wierszem Krasickiego. Ustalenie autorstwa nie czyni z tego wiersza utworu kościuszkowskiego, a jako taki figuruje on w zbiorze Nowaka. Sądzę, że chodzi tu o wiersz zatytułowany również "Hymn do Boga" lub "Hymn do Boga patriotyczny", a zaczynający się od słów: Do Ciebie Panie wnosim nasze modły,

Spuść karę na ten związek ludzi podły ...

Tekst, który wydał Nowak (rkp.PTPN 715) zaginął, w zbiorach tu opisywanych znajdują się 3 odpisy tego hymnu patriotycznego⁵¹. Przedostatnia zwrotka wyraźnie wymienia Kościuszką:

A gdy cię wzruszą losy nasze srogie,
Chowaj Kościuszki życie wszystkim drogie.

On jeden pęta z nas haniebne zruć,

A wolność wróci!

Umieszczenie tego wiersza w zbiorze poezji kościuszkowskiej byłoby uzasadnione i pewnie ten utwór miał Nowak na myśli, zamieszczając omyłkowo "Hymn do Boga Krasickiego" jako "Piosnkę Kościuszki".

PRZYPISY

¹ Wykaz skrótów używanych na oznaczenie bibliotek:

Arch.Archid.Pozn.	- Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu
Arch.Archid.Gniezn.	- Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie - obecnie Biblioteka Katedralna
Arch.Państw.	- Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Poznaniu
BUP	- Biblioteka Główna Uniwersytetu im.A. Mickiewicza w Poznaniu
Kórn.	- Biblioteka Kórnicka PAN
PTPN	- Biblioteka Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk
Racz.	- Biblioteka Publiczna im.E.Raczyńskiego w Poznaniu

² BUP sygn.28 II, s.589; Racz. sygn.441 k.81; Kórn. sygn.546,547,1133,2593 i 2594; PTPN sygn.464; Arch.Pozn. sygn.Ms 3017,1.

³ BUP sygn.28 II, s.590-719; Racz. sygn.441 k.29; E.Rostworowski: Czy Stanisław Leszczyński jest autorem "Głosu wolnego". Legendy i fakty XVIII w. s.68-144.

⁴ BUP sygn.29 II.

⁵ Kórn. sygn.2663.

⁶ BUP sygn.103 II, s.518.

⁷ PTPN sygn.24.

⁸ BUP sygn.67 II t.2 k.2-15, sygn.138 II, s.18-39, sygn.272 II, s.135-156; Kórn. sygn.490 i 515; Arch.Gniezn.sygn. Ms 234, s.1-10. zob.Estr.t.20 s.226.

- ⁹ BUP sygn.138 II, s.142-181.
- ¹⁰ J.Nowak-Dłużewski; Próba rewizji poezji barskiej Kazimierza Kolbuszewskiego. Pamiętnik Literacki 1950, s.208.
- ¹¹ BUP sygn.275 II.
- ¹² Poezja barska. Kraków 1928. Biblioteka Narodowa ser. 1 nr 108.
- ¹³ BUP sygn.96 II; Racz. sygn.333; Kórn. sygn. 497,556 i 1169; Arch.Państw. sygn.309, Druk: Biblioteka Starożytnych Pisarzy Polskich, t.6, s.69-193; Nowy Korbut s.320.
- ¹⁴ BUP sygn.96 II.
- ¹⁵ Arch.Państw. sygn.309; Materiały do dziejów sejmu czteroletniego, t.3,Wrocław 1960,s.412-425.W nocie wydawcy jest rozpatrywana sprawa autorstwa; Zob.też Nowak-Dłużewski; Biskup K.Sołtyk w literaturze politycznej Sejmu Czteroletniego:Pamiętnik Koła Kielczan 1935, t.6,s.54-57.
- ¹⁶ BUP sygn.72 I k.150v-153; Arch.Pozn. Ms.1157 k.90-91.
- ¹⁷ BUP sygn.67 t.1 k.51-55; sygn.138 II, s.224-227.
Teksty różnią się znacznie między sobą.
- ¹⁸ Racz. sygn.113 i 389; PTPN sygn.24; Arch.Archid. Gniezn. sygn.234. Uwagi o tym dialogu zob.J.Nowak-Dłużewski: Próba rewizji poezji barskiej... s.208.
- ¹⁹ BUP sygn.138 s.47-83; Arch.Gniezn. sygn. Ms 234 s.115-133; Kórn.923, Kórn. 1075 k.64-83.

- 20 Arch.Gniezn. sygn.234 s.169-173.
- 21 PTPN sygn.145 k.38; Racz.239 k.149.
- 22 BUP sygn.67 t.1 k.55v-60; BUP sygn.365 k.24-26.
- 23 BUP sygn.138 k.237-241; BUP sygn.67 t.1 k.6-10.
- 24 BUP sygn.67 t.1 k.10-12.
- 25 BUP sygn.67 t.1 k.25-29; BUP sygn.138 s.1-4; Archid. Gniezn. sygn.Ms 234 s.7-8; Kórń.sygn.72, Poezja barska..., s.337-342.
- 26 BUP sygn.279 II,s.285-289; PTPN sygn.363 k.4.
- 27 Kórń. sygn.2598 k.44-45; Poezja barska..., s.144-145.
- 28 BUP sygn.2103 s.221-229.
- 29 BUP sygn.2103 s.338-341.
- 30 J.Kozłowska-Studnicka; Katalog rękopisów polskich... nr 11 poz.70 i 81. Rozmowa kawalera saskiego... tamże nr 37 poz.12 i nr 89 poz.30.
- 31 BUP 67 t.1 k.44v-48.
- 32 BUP 67 t.1 k.49-51.
- 33 Kilkanaście pozycji podstawowych, zawierających szczegółowe bibliografie, podaję poniżej przy zestawieniu utworów. Utwory z okresu wcześniejszego omawia P.Buchwaldówna: Twórczość satyryczna lat 1696-1733. W: Studia z dawnej literatury czeskiej, słowackiej i polskiej, War-

szawa 1963, s.307-345; J.Nowak-Dłużewski: Bibliografia staropolskiej okolicznościowej poezji politycznej, Warszawa 1964.

³⁴ Perypetie utworów Zabłockiego, przypisywanych Trembeckiemu, opisał R.Kaleta: Stan badań nad polską poezją polityczną z lat 1788-1795. Pamiętnik Literacki, t.51, 1960, nr 1-2, s.341-344.

³⁵ BUP sygn.2103 s.259-308; Racz.113 s.27-48 zawiera 46 zagadek, w innych rękopisach trafiają się pojedyncze "Zagadki". Druk J.Nowak-Dłużewski, Satyra polityczna sejmuczeroletniego, Kraków 1933. Prace hist.-lit. nr 47 s.14-17, 207-228 oraz dodatkowe pozycje w Pam.Lit. t.41 1950 s.978-986; Poezja polskiego Oświecenia, Warszawa 1956, s.363-365; Postępowa poezja polska schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej 1788-1794. Wrocław 1956, s.84-86.

³⁶ BUP 2103 s.69-96.

³⁷ J.Nowak-Dłużewski: Satyra polityczna..., s.20-21; J.Ziomek: Antoni Strzelbicki - kat krakowski. Pamflet przypisywany F.S.Jezierskiemu, Miscellanea z doby Oświecenia, Wrocław 1960, s.359-401, tekst wydany z wariantami, nie uwzględniający jednak nieznanego wówczas egzemplarza BUP 2103; E.Rabowicz: Wydania rękopiśmienne kata krakowskiego, tamże s.402-416.

³⁸ BUP sygn.2103 s.336-337. Analiza bajki: J.Nowak-Dłużewski: Satyra polityczna..., s.110-111.

- 39 Poezja barska..., passim.
- 40 Polska elegia patriotyczna w epoce rozbiorów. Kraków 1916.
- 41 Poezja Powstania Kościuszkowskiego, Kielce 1946.
- 42 Poezja polskiego Oświecenia..., passim.
- 43 Postępowa poezja polska..., passim.
- 44 BUP sygn.95 II; Kórn.2611, Arch.Państw. sygn. Jarocin 4221; PTPN 449, Kórn.1217.
- 45 Racz. sygn.113 s.131-146. Drukuje i omawia R.Kaleta: Poezja antytargowicka i jakobińska. Pam.Liter. t.41 1950 s.948-952.
- 46 E.Rabowicz, "Wydania" rękopiśmienne..., s.415 - oraz tenże: Stanisław Trembecki w świetle nowych źródeł, Warszawa 1948, s.50-51, 57-65.
- 47 F.Zabłocki w wierszu "Do fiaków" pisze:
 Ekwipaże, remizy, fiakry, bryczki, wozy
 Wy jedni warci mego zaufania gońce,
 Składy gorliwych moich pism, wiersza i prozy,
 Panuj nad wami ciemna nocy! Gaśnij słońce!

 Bym gdy pisma rozrzucam, nie był postrzeżony.
 Por.J.Nowak-Dłużewski: Satyra polityczna..., s.204.
- 48 Sygn. BUP 279
- 48a Po oddaniu pracy do druku doszły wiersze, których autorstwa nie zawsze dochodziłam, wzbogaciły one jedynie zasób incipitów.

⁴⁹ J.Nowak-Dłużewski: Poezja powstania kościuszkowskiego. Kielce 1946, s.65-66.

⁵⁰ R.Kaleta: Stan badań nad polską poezją polityczną z lat 1788-1795. Pamiętnik literacki t.41: 1950 nr 1-2, s.355.

⁵¹ BUP 69 t.2 s.402-404; BUP 2103 s.400-401 i 410-411; Kórn. 508 s.88-90.